

‘Die taaie, berekenende Joden’

WILFRED VAN DE POLL

Op de vensterbank in de kamer van Awee Prins ligt een blokje hout. Een teils van een student naar de hut van de Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976), in Todtnauberg, in het Zwarte Woud, resulteerde in dit aandenken, zegt Prins, hoogleraar filosofie aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam en gepassioneerd Heidegger-docent. Zelf zou hij zo'n reis niet ondernemen. "Ik ben geen man van bedevaartstochten. Bovendien is Heidegger te controversieel om hem als persoon te bewonderen."

De kachel reutelt. In het kille, zakelijke gebouw van de universiteit ademt Prins' kamer een ouderwetse geleerdheid. Aan de wand kijkt een portret van Heidegger met Hitler-snor de bezoeker ernstig aan. Daaronder staan tientallen grijze kaffen – de Verzamelde Werken van Heidegger, die een voor een bij uitgeverij Klostermann verschijnen, uitgesmeerd over een periode van tientallen jaren. Aan die rij kan Prins nu band 94, 95 en 96 toevoegen, de 'Schwarze Hefte'. Het gaat om de dagboeken met zwarte kaffies die Heidegger in de jaren dertig en begin jaren veertig bijhield. Vorige maand werden die gepubliceerd.

Imagobevorderend kun je de dagboeken niet noemen. Dat Heidegger geen groot fan van het Jodendom was, wisten we al – al ging hij amoureuze betrekkingen met vrouwelijke leden van dat volk bepaald niet uit de weg. Hij was nu eenmaal een *homme qui aimait les femmes*. Maar zijn antisemitisme, zo valt uit zijn dagboeken op te maken, ging nog wel een paar spades dieper dan tot dusverre bekend.

"Voor het eerst", zegt de Duitse filosoof Peter Trawny, die de dagboeken voor uitgeverij Klostermann heeft geredigeerd, "hebben we nu antisemitische uitspraken van Heidegger in een filosofische context. Vroeger moesten we het doen met privé-uitingen, of met een officiële speech. Maar nu zie je hoe het antisemitisme onderdeel uitmaakt van zijn filosofie."

Was Martin Heidegger een groot filosoof met alleen maar een vlekje? Of is zijn hele denken doordrenkt van antisemitisme? Na zijn onlangs gepubliceerde dagboeken wenden Duitse en Franse critici zich van hem af. Maar in Nederland wint de waardering het nog.

ten de overige delen uit de jaren veertig uitkomen, kondigt Trawny aan.

En dan is er nog het mysterie van de ontbrekende schuifjes. Uit de jaren 1942 en 1943 zijn er namelijk géén dagboeken overgeleverd. Wat is daarmee gebeurd? Zijn ze vernietigd? Kwijtgeraakt? Volgens Trawny ligt het simpeler: ze hebben nooit bestaan. "Het is vrij duidelijk dat hij toen niet schreef. Het laatste dagboekje van 1941 stopt heel abrupt."

Heidegger had toen wel andere dingen aan zijn hoofd dan dagboeken schrijven. Trawny: "Dit waren heel moeilijke jaren voor hem. Zijn zonen vochten aan het front, zijn huwelijk zat in het slop. En hij beseftte dat de Duitsers de oorlog wel eens konden verliezen. Met het einde van het Derde Rijk zou zijn filosofische project óók ten einde komen. Dus begon hij zich voor te bereiden op de tijd na het Derde Rijk. In de boeken van 1944 en 1945 zie je hoe hij zijn denken reconstrueert. Hij moest wel."

In totaal gaat het om zo'n dozijn echt controversiële passages, aldus Trawny. Die stammen volgens hem bijna allemaal uit de periode 1938 tot en met 1941, in de tijd dat de vervolging van de Joden goed op gang kwam. "Als Heidegger al over die vervolging spreekt – dat doet hij bijna nooit – vergelijkt hij die steevast met de vernietiging van de Duitse natie. Hij denkt dat het lijden van de Duitsers groter is dan het lijden van de Joden. De vernietiging van de Duitse cultuur is een succes van het 'Wereldjodendom', meent hij. Dat is uiterst pijnlijk om te zien."

Trawny haalt een citaat van Heidegger aan uit 1941: „Het Wereldjodendom, opgehitst door emigranten die Duitsland uitgelaten zijn, is overal ongrijpbaar en hoeft bij alle machtsontplooiing nergens deel te nemen aan krijgshandelingen, waartegen ons niets anders overblijft dan het beste bloed van de besten van het eigen volk te offeren."

Midden in oorlogstijd, terwijl in heel Europa

Dat is echt iets anders."

Oftewel: Heidegger de filosoof en Heidegger de antisemit zijn volgens Trawny niet meer zo makkelijk te scheiden. Hij spreekt van een 'zijnshistorisch antisemitisme'.

Dat is, zegt Awee Prins, een 'vernietigend oordeel'. "Daarmee zeg je in feite dat zijn hele filosofie is doordrongen van een fundamentele Jodenhaat."

Heidegger begon met zijn dagboeken in 1930 en hield ze tot 1950 bij. Vanaf het najaar moe-

Wilfred van de Poll (1981) is religiewetenschapper en redacteur filosofie bij deze krant

razzia's plaatsvonden, heeft Heidegger het hier over het *Weltjudentum*, dat achter de schermen een vernietigingsoorlog tegen het Duitse volk aan het regisseren is. De Joden zijn daarbij wel zo slim en geniepig om het vuile werk aan de Amerikanen en Russen over te laten. En ze worden ook nog eens gesteund door 'emigranten', Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland.

Trawny: "Heidegger geloofde in een complot van het Wereldjodendom. Antisemitisme van die snit vind je ook in de 'Protocollen van de wijzen van Zion' (tablaat anti-Joodse teksten van Russische origine, red.). Ik beweer niet dat Heidegger die rechtstreeks heeft gelezen - dat kan ik niet bewijzen - maar hij is er volgens mij wel door beïnvloed, net als Hitler."

Over de invloed van dit complotdenken op Heideggers filosofie heeft Trawny een boekje geschreven: 'Heidegger und der Mythos der jüdischen Weltverschwörung'. Dat is de auteur niet door iedereen in dank afgenomen. "Collega's breken met me. Want hun held kan niet zo denken. Dat had ik nooit verwacht, dat mensen zich zo kunnen vereenzelvigen met een filosoof. Er waren mensen die de publicatie van mijn boek probeerden te verhinderen. Maar de uitgever en de familie Heidegger die de nalatenschap beheert, hebben mij op geen enkele manier tegengehouden. Ze zijn liberaler dan mijn critici."

In Duitsland hebben de dagboeken een verhit debat op gang gebracht. De filosoof Markus Gabriel nam openlijk afstand van Heidegger. Ook opineleider Thomas Assheuer meent dat de 'Hefte' een 'ongefilterd' en 'schokkend helder' inblikje in Heideggers denken geven. Wat je daar aantreft, bevestigt de donkerste vermoedens, luidt kort gezegd diens conclusie.

Stelde Heidegger in zijn beroemde boek 'Zijn en tijd' uit 1927 nog het individu centraal, dat een 'eigenlijk bestaan' moest zien te leiden, in zijn dagboeken uit de jaren dertig en veertig heeft hij het daar niet meer over. ►

Essay Mag Heidegger nog wel?

'Het opgehitste Jodendom'

Heidegger liet zich in zijn dagboeken – de **zwarte schriften** – uit over 'de' Joden en 'het Wereldjodendom'. Hoe ondoordringelijk zijn taalgebruik vaak ook is, het antisemitische karakter van zijn overwegingen is helder. Een bloemlezing:

• En wellicht 'overwint' in deze 'strijd' – waarin om de doel-loosheid als zodanig wordt gestreden en die daardoor slechts de karikatuur van de 'strijd' kan zijn – de grootste **bodem-loosheid** die zich, aan niets gebonden, alles aan zichzelf dienstbaar maakt (het Jodendom). (1938)

• Een van de meest verborgen gedaanten van het reus-achtige – en misschien de oudste – is de taale behendigheid van het **berekenen** en schuiven en dooreenmengen, waardoor de wereldloosheid van het Jodendom een grond krijgt. (1938)

• De voorlooptige **machtsgroel van het Jodendom** laat zich hieruit verklaren dat de metafysica van het Avondland, des te meer in haar nieuwerwetse verschijningsvorm, het uitgangspunt bood voor het zich breed maken van een voor het overige lege rationaliteit en rekenkunst, die zich op die manier een onderdak in de 'geest' verschafte, zonder van zichzelf ooit vat te kunnen krijgen op de verborgen terreinen van besluitvorming. (1939-1941)

• De Joden, met hun nadrukkelijke **aanleg voor berekening**, 'leven' al het langst volgens het rassenprincipe, vandaar dat ze zich ook het heftigst teweerstellen tegen de onbeperkte aanwending daarvan. (1939-1941)

• De vraag naar de rol van het Wereldjodendom is **geen rasenkundige**, maar de metafysische vraag naar de wijze van Menschentümlichkeit ('menschdom-zijn'), die gewoonweg ongebonden de ontworteling van al het zijnde uit het zijn als wereldgeschiedkundige taak op zich kan nemen. (1939-1941)

• Het Wereldjodendom, **opgehitst** door de Duitsland uitgelaten **enigranten**, is overal ongrijpbaar en hoeft bij alle machtsontplooiing nergens deel te nemen aan krijgshandelingen, waartegen ons niets anders overblijft dan het beste bloed van de besten van het eigen volk te offeren. (1941)

(Vertaling *Trouw*)

Hij spreekt nu in termen van 'volk', 'staat' en 'lot'. Hij heeft het over het 'internationale Jodendom', over hun 'wereldloosheid' en hun 'bodemloosheid'. Dat zijn ideeën over Joden die gemeengoed waren in nazi-Duitsland. Zo noemde Hitler hen een 'kleine, ongewortelde, internationale kliek die overal en nergens thuis is... die nergens een bodem hebben, waarop ze gegroeid zijn'.

Voor de nazi's was Heidegger een grote trofee, schrijft Thomas Assheuer in *Die Zeit*. Een heuse triomf. Een van de populairste en meest charismatische filosofen van dat moment schaarde zich openlijk achter het nationaal-socialisme. In 1933 wordt Heidegger ter beloning het rectoraat van de universiteit van Freiburg gegeven. In die jaren legt hij zich toe op het ontwerpen van een 'zijns geschiedenis': een geschiedenis van het denken over het Zijn.

"Heidegger meende de grote dieptestructuren in de geschiedenis te kunnen doorzien", zegt de Utrechtse universiteitshoogleraar Herman Philipse. Hij schreef in 1998 de vuistdikke studie 'Heidegger's Philosophy of Being' en geldt in Nederland als een van de meest rabiate anti-heideggerianen. "Heidegger zag zichzelf als een profeet van een nieuw tijdperk. Een Johannes de Doper die een nieuwe 'toewending' van het Zijn aankondigde" – Johannes de Doper was de wegbereider van Jezus.

Aan het begin verbindt Heidegger die gloriëuze toekomst nog aan het nazisme, aldus Philipse. "Maar in 1934 wordt hij afgezet als rector van de universiteit van Freiburg. Hij bleek te eengereid voor de nazi's. Dat maakt diepe indruk op hem. Hij belandt in een crisis. Eigenlijk is hij mislukt. Je moet bedenken: hij had furore gemaakt met 'Zijn en tijd', zijn collegezalen pulden uit. Bescheidenheid was hem vreemd, hij was extreem ambitieus. Het nationaal-socialisme had een geestelijk leider nodig, vond hij. Die rol zag hij voor zichzelf weggelegd. Zoals een criticus zei: hij wilde de *Führer führen*, Hitler leiden. Daar zit wel wat in."

Gerard Visser: 'Heidegger was een antisemiet, maar zijn denken was niet racistisch'

Awee Prins is het daarmee eens. "De nazi's betichtten hem van *Privatnationalsozialismus*. Heidegger voelde zich getroepen om het ordinaire nationaal-socialisme naar een hoger filosofisch plan te brengen. Dat lukte hem natuurlijk niet."

Niet alleen in Duitsland, ook in Frankrijk roepen de inmiddels beruchte 'Schwarze Hefte' discussie op. "In Frankrijk is het debat over Heideggers antisemitisme altijd het felst gevoerd", zegt Prins. "In Duitsland weet men wel hoe fout veel wetenschappers en filosofen tijdens het nazi-regime waren. Fransen willen graag een wereld van goeden en slechten."

De grootste criticus is dan ook een Fransman: Emmanuel Faye. Hij schreef in 2005 het boek 'Heidegger et l'introduction du nazisme dans la philosophie' - Heidegger zou het nazisme de wijsbegeerte hebben ingeloodst. Faye betoogde dat Heidegger niet een groot denker was die daarnaast een beetje begoocheld was door het nationaal-socialisme, maar dat diens hele denken geïnfecteerd was door het nazisme, en dat we moeten oppassen dat Heidegger niet ook de rest van de filosofie met het antisemitische virus aansteekt.

Faye zou Heideggers volledige werken het liefst uit boekhandel en bibliotheek verbannen. Trawny wil minder ver gaan, maar ook hij waarschuwt voor 'besmettingsgevaar'. "We moeten zijn antisemitisme tot in detail bespreken en bekritiseren. De geschiedenis van het antisemitisme eindigt niet in 1945. En Heideggers denken is deel van deze geschiedenis. Daar moeten we mee *dealen*. Het gaat hier om onszelf, in zekere zin."

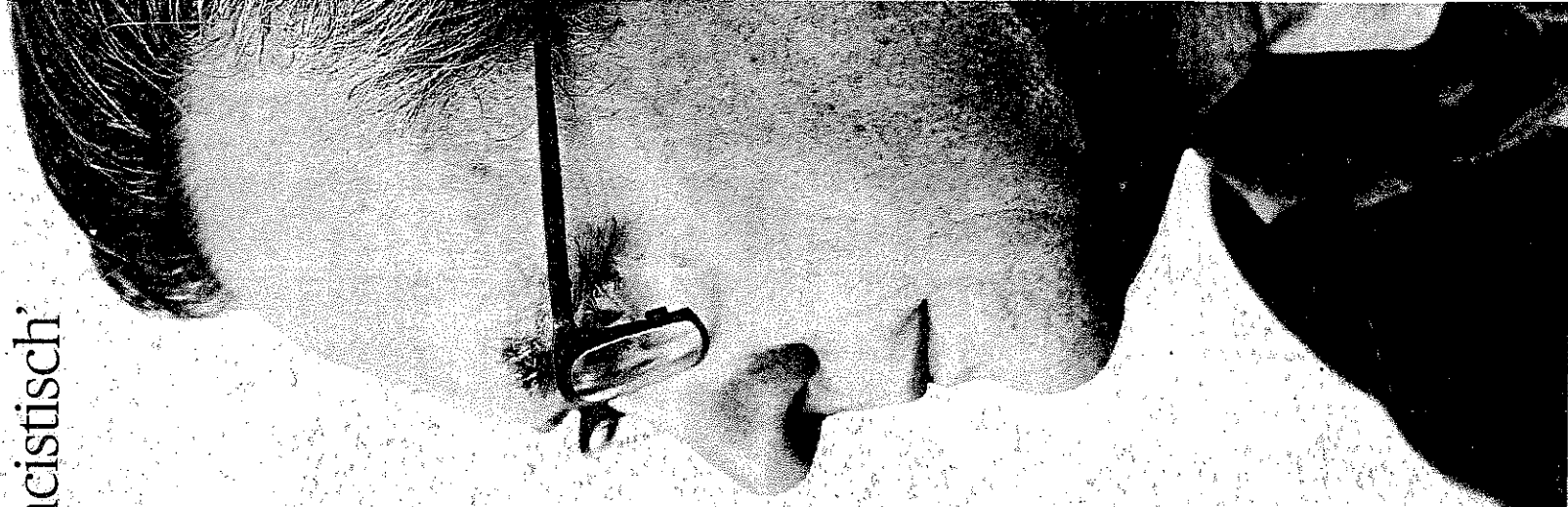
In Nederland komt een debat over Heideggers antisemitisme nog niet echt van de grond. Filosoof en Heidegger-bewonderaar Gerard Visser bewondert hem er niet minder om (zie interview op pagina 14). Zelfs Heideggerbestrijder Herman Philipse ('Als je vindt dat filosofie draait om gedegen argumenteren, kan hij sowieso in de prullenbak, want daar doet hij niet

aan') is nauwelijks onder de indruk van de 'Schwarze Hefte': Ze bevestigen de indruk die hij al van Heidegger had, namelijk die van een 'volslagen autist'. Maar van Heideggers antisemitisme moet je geen 'hype' maken, vindt hij. "Hoe abject de passages over de Joden in de dagboeken ook zijn, het zijn er maar weinig. Ze zijn dus, in ieder geval statistisch gezien, weinig interessant. Zeker als je het vergelijkt met wat er in de kranten of kerken om hem heen allemaal over de Joden werd gezegd. Je moet dit in de context van zijn tijd lezen. Bovendien: Heidegger heeft het antisemitisme nooit officieel verkondigd. Dat is belangrijk om op te merken."

Dat vindt ook Awee Prins. "Ik vraag me af: hoe antisemitisch was hij nu precies? Het gaat maar om een paar passages. Dit is niet de finale deconfiture van Heidegger. Heidegger was nu eenmaal geen hartverwarmende persoonlijkheid. Hij had aan alles en iedereen een hekel: grote steden, liberalen, socialisten, Engelsen, Amerikanen. Hij ging er zonder scrupules met de vrouw van zijn beste vriend vandoor. Dat zijn karaktertrawkten, maar die diskwalificeren hem voor mij toch niet als denker."

Heidegger zei na de oorlog over zijn bruine ideeën: "Wie groots denkt, zal ook groots dwalen." Hij had het over een 'grote domheid', maar écht radicaal afstand heeft hij nooit genomen van zijn antisemitisme. Het schuldbesef spatte er nou niet direct van af. "Er was hem alles aan gelegen om zijn denken te redden", zegt Prins. "Hij was bang dat discussies over zijn nazisme de aandacht van dat denken zouden afleiden. Hij zei: 'Wie mijn denken niet aankan, probeert mij aan te klagen'."

Daar kan Prins wel boos om worden. "Heidegger heeft nooit zijn afschuw over de Shoah uitgesproken, nimmer spijt betuigd. Hij gaf nooit blijk van enige compassie met het lot van de Joden. Hij was in dat opzicht totaal gevoelloos." Klein lachje. "Misschien moet dat portret van hem toch maar eens de deur uit."

De antisemiet met het grote licht

WILFRED VAN DE POLL

Gerard Visser (1950) werd als student gegrepen door Heidegger. "Ik worstelde met vraagstukken als: wat is de mens? wat betekent waarheid? Ja, dan is Heidegger een openbáring."

Visser doceert Cultuurfilosofie aan de Universiteit Leiden. Hij geeft al 24 jaar college over Heideggers voordracht 'De vraag naar techniek' uit 1953 en schreef er een commentaar over, dat deze maand verscheen.

De 'Schwarze Hefte' heeft hij met toenemende interesse gelezen, zegt hij. "Boven het eerste dagboek, dat start in 1931, schreef ik met mijn potlood: 'grimmigheid'. Ik proefde een enorme frustratie. Boven het volgende dagboek schreef ik 'bezweering'. Heidegger is dan, in 1933, aan de universiteit van Freiburg de eerste nationaal-socialistische rector geworden. In die aantekeningen proef je dan al vrij snel de vraag: waar ben ik in hemelsnaam aan begonnen? In het derde dagboek is dat voorbij, tot zijn opluchting. Dan springt hij het diepe in. Ik heb er 'waagstuk' boven gezet. Hij begint colleges te geven over Nietzsche. En ja, dan wordt het gewoon weer fascinerend."

De uitgever van Heideggers dagboeken, Peter Trawny, stelt dat er een 'zijnshistorisch antisemitisme' uit opstijgt.

"Dat lijkt mij een juiste bepaling."

Echt? U bent het met Trawny eens?

"Ja. Heideggers antisemitisme is niet racistisch."

Oh, dus het valt wel mee, bedoelt u?

"Hitler had het over de 'veredeling van het ras'. Een dergelijk streven verwerpt Heidegger. Hij is geen racist. Het antisemitisme dat uit de gewraakte passages spreekt is zijnshistorisch van aard. Het is een filosofisch antisemitisme."

Wat moet ik me daar precies bij voorstellen?

"Heidegger ontwerpt in de jaren dertig een geschiedenis van het denken over het Zijn. Die

Jawel, Heidegger was een antisemiet. Maar geen racist. Zijn duistere kant laat zich verklaren uit het krachtige licht van zijn denken, vindt filosoof Gerard Visser.

cialisme het geloof in maakbaarheid niet opgaf, maar tot het uiterste doorvoerde, trok hij zich terug en wijdde hij zich aan de verdere door-denking van de zijns geschiedenis."

U stelt dat Heidegger 'zijns historisch antisemitisme' bedreef. Volgens Heidegger-kenner Awee Prins zeg je daarmee dat zijn antisemitisme met de kern van zijn denken is verknoot.

"Dat ben ik niet met hem eens. Je kunt het antisemitisme eruit snijden en dan blijft het toch overeind. Heidegger betoonde zich in de jaren vijftig zelf ook verbaasd dat de weg die hij baande begaanbaar bleef, ook al was hij zo de fout in gegaan."

U zegt: Heideggers antisemitisme is niet wezenlijk voor zijn denken?

"Inderdaad. Ik zou eerder spreken van een filosofische blindheid. Hoe krachtiger het licht dat een denken vermogt te werpen, des te groter is ook het duister eromheen."

Wat bedoelt u daarmee?

"Elke grote filosoof heeft maar één gedachte. Een oerintuïtie. Daar is hij volledig van in de ban. Hij moet en zal die uitwerken. Daaromheen ziet die filosoof allerlei dingen niet meer."

Waarvan akte. In de 'Schwarze Hefte' valt op dat Heidegger met geen woord rept over de Kristallnacht, terwijl die onder zijn neus plaats vindt.

"Ja, in zijn blindheid parkeerde hij zelfs zijn moreel besef. In de dagboeken uit 1938 en 1939 heeft hij het zelfs over een 'machts toename van het Jodendom'. Dat schrijft hij ná de Kristallnacht. En in 1941 heeft hij het over 'Joodse emigranten'. Dat is acuut onthutsend: het betrof mensen die vanwege het nazisme gevlucht waren uit Duitsland. Heidegger noemt ze heel neutraal 'emigranten'. Verbijs terend, maar nog geen reden om zeggen dat Heidegger een grote Jodenhater was."

FOTO'S WERRY CRONE

Hij was gewoon een beetje blind.

"Heidegger is een consequente denker. IJzingwekkend consequent. Dat zie je bij elke grote denker. Daar schrijf ik toch hoofdzakelijk deze passages over de Joden aan toe. Zijn denken was zo krachtig dat hij er zelf onder beweek."

Heidegger had Joodse studenten, minnaressen en collega's en ook een Joodse leermeester. Toch neemt hij klakkeloos antisemitische stereotypen over. Daar is zijn 'blindheid' toch geen excuus voor?

"Ik voer dat niet als excuus op. En trouwens, ik heb het wel bonter bij hem gezien. Zijn duistere kant kende ik al uit colleges. Dit is niet nieuw. Het punt is: het neemt dat licht niet weg! Het licht komt eerst, dan pas het duister."

Je kunt ook zeggen: kennelijk was Heidegger toch niet zo'n grote denker. Als hij al niet begreep wat er gebeurde met de Joden, hoe kun je zijn filosofie dan vertrouwen?

Geïrriteerd: "Het zit allemaal zoveel complexer dan u denkt. U zit op een spoor dat zó banaal is. Wat wilt u nu? Hebt u ooit iets van Heidegger gelezen?"

Ik mag het toch wel vragen?

"Laat ik het zo zeggen: wie ooit echt met een wijsgeurig vraagstuk heeft geworsteld, raakt verkocht als hij 'Zijn en tijd' leest. Dat kan niet anders. Dat Heidegger een grote denker is staat buiten kijf. Zo is hij de enige die mij heeft kunnen uitleggen waar Nietzsche's racisme vandaan komt. De enige. Dat alleen al bewijst dat hij zelf geen racist was."

Maar wel antisemit.

"Er is nu eenmaal zowel licht als duister. Ik heb veel van Heidegger geleerd en blijf van hem leren, maar hij heeft óók een huiveringwekkende kant."

De jonge Duitse filosoof Markus Gabriel zegt:

'Zijn en tijd' is een meesterwerk, dat staat los van zijn nazisme. Maar zijn latere werk, vanaf de jaren dertig, is onacceptabel. Dat kun je met goed fatsoen niet meer lezen.

"Met die uitspraak streept Gabriel niet Heidegger door, maar zichzelf. Hij noemt 'Zijn en tijd' nota bene een meesterwerk. Dan werken de krachten ervan door in dat latere werk. Dat móet zo zijn."

Hoezo? Iemand kan toch het spoor bijster raken?

"Als hij zó scherp het wezen van de techniek kan blootleggen in later werk, dan moet je constateren dat zijn denken onverminderd krachtig bleef. Maar het is natuurlijk wel evident dat iemand die zich engageerde met het nazisme ergens tekortschoot."

Waar dan precies?

"Het begin van een antwoord ontdek je in 'Zijn en tijd'. Heidegger bezint zich in dat boek op het raadsel van onze individualiteit. Dat doet hij briljant. Maar als het om de vraag gaat hoe wij op een 'eigenlijke' manier onszelf kunnen zijn, concludeert hij: wij moeten het lot van ons volk en onze generatie op ons nemen. Daar gaat het fout. Hij breekt het raadsel van het Zelf open, maar neemt dit raadsel zelf niet ernstig genoeg. Heideggers lot is al in 'Zijn en tijd' het lot van de Duitser. Hier ligt de bron van mijn eigen kritische gesprek met hem."

Visser denkt na. "En om dat gesprek gaat het uiteindelijk. Ja, Heidegger was antisemitisch. En ja, hij was provinciaals en zijn theorie over het Duitse volk te midden van bolsjewisten en Amerikanen is luchtfterserij. Klopt allemaal.

Maar toch: kritiek is pas vruchtbaar als je eerst dat licht ingaat." ■